

FTAMP 17.01.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-02>

Н.Б. Ақыш^{1*}, Ж.Б. Сәрсенбаева², Г.Д. Абиханова³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Қ. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

e-mail: ¹babe8812@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

ORCID: ¹0000-0002-9341-7512, ²0000-0002-9554-163X, ³0009-0000-5079-6842

ӨМІРБАЯНДЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ӨНЕР ТҰЛҒАЛАРЫН БЕЙНЕЛЕУ ДИСКУРСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі өмірбаяндық және деректі проза жанрының көркемдік табиғаты мен көркемдік-идеялық ерекшеліктері талданады. Зерттеу нысаны ретінде С.Айбергенованың «Ақын жары» және Е.Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» шығармалары алынды. Зерттеу барысында осы туындылардағы шынайы өмірлік деректер мен көркемдік қиялдың өзара ұштасуы арқылы тұлғалық болмысты, дәуір шындығын және ұлттық руханияттың терең иірімдерін бейнелеу тәсілдері қарастырылады. Авторлар шығармашылық тұлғаның өмір жолын көркемдік-психологиялық талдау арқылы көрсетіп, автобиографиялық және деректік материалды эстетикалық деңгейге көтерудің жаңа формаларын ұсынады. С.Айбергенованың туындысында ақын Төлеген Айбергеновтің жары – Үрниса Айбергенованың өмір жолы аналық мейірім, отбасының ұйытқысы ретінде суреттеледі. Ал Е.Әкімқұлов шығармасында Шәмші Қалдаяқов тұлғасы арқылы қазақ өнерінің рухани тамыры мен мәдени жад феномені ашылады. Шығармалардың талдау барысында өмірбаяндық және деректі прозаның жанрлық табиғатын ашу, өзге жанрлардан айырмашылығын бағамдау мақсатында әдебиеттану саласындағы түрлі теориялық тұжырымдарға мән беріліп, мәтіндердің ерекшелігі анықталды. Зерттеу нәтижесінде өмір-баяндық және деректі прозаның қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңаша даму арналары, жеке тұлға мен ұлттың тарихи жады арасындағы көркемдік байланыс анықталып, бұл жанрдың қазақ прозасындағы поэтикалық және рухани жаңғырудағы маңызы айқындалды.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2027 жж. АР26100503 «Қазақ әдебиетіндегі деректі прозаның даму үрдістері» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: өмірбаяндық проза, деректі проза, дискурс, кейіпкер, автор, көркемдік шешім, өмір шындығы.

N.B. Akysht^{1*}, Zh.B. Sarsenbayeva², G.D. Abikhanova³

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

e-mail: ¹babe8812@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz ORCID:

¹0000-0002-9341-7512, ²0000-0002-9554-163X, ³0009-0000-5079-6842

DISCOURSE OF REPRESENTING ARTISTIC FIGURES IN BIOGRAPHICAL WORKS

Abstract. The article analyzes the artistic nature and ideological-aesthetic features of the genres of biographical and documentary prose in contemporary Kazakh literature. The research focuses on two works: S. Aybergenova's "Aqyn Zhary" ("The Poet's Wife") and Y. Akimkulov's "Shamshi Kaldayakov – an patshasy"

("Shamshi Kaldayakov – The King of Song"). The study explores how these authors intertwine factual life materials with artistic imagination to depict personal identity, historical reality, and the deep layers of national spirituality. Both writers reveal the life paths of creative individuals through artistic and psychological analysis, offering new forms of aesthetic transformation of autobiographical and documentary content. In Aybergenova's work, the image of the poet Tulegen Aybergenov's wife, Urnisa Aybergenova, is portrayed as a symbol of maternal kindness, moral resilience, and family unity. In Akimkulov's book, the figure of Shamshi Kaldayakov embodies the spiritual origins of Kazakh art and the phenomenon of cultural memory. The analysis emphasizes identifying the genre-specific characteristics of biographical and documentary prose, distinguishing them from other literary forms, and applying various theoretical approaches from literary studies. The results reveal new directions in the development of biographical and documentary prose in modern Kazakh literature and demonstrate the artistic connection between individual destiny and the nation's historical memory, highlighting the significance of these genres in the poetic and spiritual renewal of Kazakh prose.

Acknowledgements. The article was published by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2025-2027 published on the basis of funding for the fundamental research project AP26100503 "Development Trends of Documentary Prose in Kazakh Literature".

Keywords: biographical prose, documentary prose, discourse, character, author, artistic solution, life truth.

Н.Б. Акыш^{1*}, Ж.Б. Сарсенбаева², Г.Д. Абиханова³

^{1,2}Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

³Международный Казахско-Турецкий Университет имени Ходжа Ахмед, Ясауи, Туркестан, Казахстан

e-mail: ¹babe8812@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

ORCID: ¹0000-0002-9341-7512, ²0000-0002-9554-163X, ³0009-0000-5079-6842

ДИСКУРС РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ЛИЧНОСТЕЙ В БИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье анализируется художественная природа и идейно-эстетические особенности жанров биографической и документальной прозы в современной казахской литературе. В качестве объекта исследования выбраны произведения С.Айбергеновой «Ақын жары» («Жена поэта») и Е.Акимкулова «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» («Шамши Калдаяков – король песни»). В ходе исследования рассматриваются способы изображения личностного мира, эпохальной действительности и глубинных слоёв национальной духовности посредством синтеза документальных фактов и художественного вымысла. Авторы произведений раскрывают жизненный путь творческой личности через художественно-психологический анализ, предлагая новые формы эстетизации автобиографического и документального материала. В произведении С.Айбергеновой образ супруги поэта Тулегена Айбергенова – Урнисы Айбергеновой представлен как символ материнской доброты, духовной стойкости и семейного единства. В книге Е.Акимкулова через фигуру Шамши Калдаякова раскрываются духовные истоки казахского искусства и феномен культурной памяти. В процессе анализа особое внимание уделено выявлению жанровой природы биографической и документальной прозы, определению её отличий от других литературных форм и рассмотрению различных теоретических подходов в литературоведении. В результате исследования выявлены новые направления развития биографической и документальной прозы в современной казахской литературе, а также художественная связь между личностью и исторической памятью нации, что позволило определить значение данных жанров в процессе поэтического и духовного обновления казахской прозы.

Благодарности. Статья опубликована на основе финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках фундаментального исследовательского проекта AP26100503 «Тенденции развития документальной прозы в казахской литературе» на 2025–2027 годы.

Ключевые слова: биографическая проза, документальная проза, дискурс, персонаж, автор, художественное решение, жизненная правда

1. Кіріспе

Бүгінгі таңда қазақтың деректі прозасында өмірбаяндық шығармалардың түр-түрі жазылуда. Олардың негізі авторлардың өзіндік жеке өмірбаяндарына қатысты болып келеді. Ол таңғаларлық жағдай емес. Өйткені жазуға икемі бар қай адам болсын өзінің өмір жолын қағаз бетінде айшықтап қалдыруы – жазылмаған шығармашылық заңдылық.

Олардың қай-қайсының да өмірбаяндық шығармалары сол өзі өмір сүрген кезеңнің сыр-сипатын, тұрмыс-тіршілігін, бір сөзбен айтқанда, дәуір келбетінен хабар бере алады деп сенуге болады. Әрине, олардың бұл тұрғыдағы көркемдік-идеялық ұстанымдары біркелкі болмауы ықтимал. Кейбір туындылардан дәуірдің, кезеңнің шындығын әжептеуір айқын көре алатын болсақ, енді біреулерінде бұл жағдайдың көрініс табуы солғын шығуы да ғажап емес.

Жалпы қандай шығарманы да бір ізбен жазатын рецепт жоқ екенін қаперге алсақ, өмірбаяндық деректі дүниелердің де әртүрлі деңгейде, әртүрлі сипатта жазылуы заңды. Ортақ талап тұрғысынан қарайтын болсақ, ең бастысы – шығарманың оқырманға түсінікті, ойы қанық болуы, көркемдік бояулары әдеби норманың талаптарына сай келуі.

Бұл бағытта көрнекті тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын көркемдік және деректік тұрғыдан бейнелеуге ұмтылған шығармалар қатарына Е.Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» және С.Айбергенованың «Ақын жары» атты еңбектері жатады. Бұл туындылардың негізгі ерекшелігі – ұлттық руханияттағы ірі тұлғалардың өмірі мен шығармашылық болмысын авторлық таным тұрғысынан ашуы. Әсіресе, Салтанат Айбергенованың еңбегі өмірбаяндық жанрдың көркемдік және деректік синтезін ұтымды ұштастыруымен ерекшеленеді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында мәтіндік-интерпретациялық әдістер қолданылды. Деректі шығарманың құрылымдық ерекшеліктері қарастырылып, автор ұстанымы мен баяндау тәсілдері объективтілік пен субъективтілік тұрғысынан сарапталды. Сонымен қатар, туындының эстетикалық, этикалық және этнографиялық элементтері контекстуалды талдау арқылы жүйеленді.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу материалы ретінде Салтанат Айбергенованың «Ақын жары» және Еркінбай Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты туындылары алынды. Бұл шығармалар автобиографиялық және деректі прозаның тоғысында жазылған, нақты өмірлік деректер мен көркемдік қиялдың үйлесімі арқылы қазақ мәдени кеңістігіндегі тұлғалық болмысты бейнелейді. Аталған екі шығарманы талдау барысында төмендегі ғылыми пікірлер басты бағдарға алынды.

Автобиографиялық прозаның табиғаты жөнінде Ибраева, Салханова және Жолдасбекова автобиографияның екі түрін – «деректі» және «көркем» деп қарастырады (Ибраева, 2018). Авторлардың пікірінше, көркем автобиографияда өмірлік деректер эстетикалық трансформацияға ұшырап, әдеби факт ретінде жаңаша бейнеленеді.

Өмірбаяндық шығармаларға тән ерекшелік – олардың көркем және деректі бастаулардың синтезі. Бұл жанр бүгінде кеңінен тарап, қазіргі әдебиеттің басты үрдісіне айналып келеді (Батракова, 2015). Заманауи оқырман шынайылық пен интеллектуалдық тереңдікке ұмтылған сайын, деректі проза танымал бола түседі.

Тәшеновтің пікірінше, соңғы жылдары көркем прозамен салыстырғанда деректі прозаға сұраныс артқан. Бұл – қоғамның шынайылыққа, тарихи және жеке тәжірибеге деген қызығушылығының өсуінен туындаған құбылыс (Тәшенов, 2017).

Деректі прозаның теориялық негізін айқындауда А.Жүндібаеваның пайымында бұл жанрдың басты ерекшелігі – өмірде болған нақты оқиғалар мен кейіпкерлерді суреттеу, сондай-ақ деректердің көркемдік өңдеуден өтуімен анықталатыны көрсетіледі (Жүндібаева, 2021: 77). Мұндай проза ғылыми зерттеуден өзгеше, өйткені ол фактілерге эстетикалық реңк беріп, адамның ішкі әлемін ашуға бағытталады.

Қалқабаева дерек пен фактіні «жансыз материал» деп атап, жазушының оны көркемдік тұрғыда жандандыра білуі шығарманың идеялық және тәрбиелік мәнін арттыратынын дәлелдейді (Қалқабаева, 2019: 194). Бұл пікір деректі прозадағы шығармашылық жауапкершіліктің маңызын айқындайды.

Егорова және өзге де зерттеушілер өмірбаяндық прозаның түрлі әдеби дәстүрлер мен бағыттарда маңызды орын алатынын айтады (Егорова, 2020:174). Ал Кислицын және т.б. автобиографиялық прозаны тұлғаның тарихпен сұхбат құратын кеңістігі ретінде қарастыратынын айтады (Кислицын, 2016). Мұндай шығармалар жеке тағдыр арқылы дәуірлік, әлеуметтік, рухани құбылыстарды бейнелеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалын сипаттауда Лиз Стэнлидің «авто/биография» концептісі негізге алынды (Лиз Стэнли, 1993). Ғалым бұл ұғымды дәстүрлі өмірбаяндық шекараларды бұзатын, автор мен кейіпкердің, қоғамдық және жеке кеңістіктің өзара тоғысуын бейнелейтін феномен ретінде түсіндіреді. Осы тұрғыдан С.Айбергенованың «Ақын жары» туындысы автобиографиялық дискурстың жаңа үлгісін танытады: автор өз анасының бейнесін дерек пен көркем қиял тоғысындағы эстетикалық рефлексия арқылы жаңаша пайымдайды.

3. Талқылануы

Қазақ әдебиетінде өмірбаяндық деректі туындылар көптеп табылады. Мәселен, Е. Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» және С.Айбергенованың «Ақын жары» деп аталатын деректі шығармалары. Олардың басты кейіпкерлері – қазақтың ән өнері мен поэзиясында айтулы із қалдырған көрнекті талант иелері, композитор Шәмші Қалдаяқов пен ақын Төлеген Айбергенов. Бұл шығармалардың жазылу сипаты біркелкі емес, әр автор өз тақырыбына түрлі ізденістер мен көзқарастар нәтижесінде келіп, кейіпкерлерінің образдарын ашуға ұмтылыс жасайды.

Салтанат Айбергенованың «Ақын жары» деп аталатын деректі туындысында ақынның өзі емес, оның зайыбы Үрниса жайында баяндалады. Үрнисаның күйеуі – қазақтың аса дарынды ақындарының бірі – Төлеген Айбергенов. Ал автор Салтанат Айбергенова – сол қазақтың айтулы ақыны Айбергеновтің тұңғыш перзенті екен.

Шығармада осы айтылған жандардың өмірбаяны мен тек солар жайлы баяндаулардан ғана тұрмайды. Автор кейіпкердің айналасындағы басқа адамдар жөнінде де деректер келтіргенімен, олардың өмірбаянына тереңірек тоқталмауы

моральдық тұрғыдан қисынды. Өйткені шығарманың негізгі кейіпкері – автордың анасы, атақты Төлеген Айбергеновтің құдай қосқан қосағы Үрниса ханым. Басынан аяғына дейін сөз болатын және айқынырақ ашылған – осы кісінің кескін-келбеті, адами болмысы. «Ақын жары» деген кезде олардың бәрі біркелкі бола алмайтыны да белгілі.

Кітап өзінің түрлі деректерді, өмірлік фактілерді бұлжытпай жеткізе алуымен құнды. Сонымен бірге, бірыңғай құрғақ баяндауларға арқа сүйеп кетпей, кейіпкерлердің жан дүниесін ашуға ықылас танытқаны да байқалады. Ішінара өзінің анасының жазбаларын, көзі көрген кісілердің күнделіктері мен хаттарын бірінен кейін бірін келтіре отырып, кітаптың эстетикалық, танымдық қырын байыта түскен.

Кітаптың көп жерінде сөз болатын – ақын Төлеген мен жары Үрнисаның бір-бірімен жылы қатынасы, отбасылық жағдайлары, түрлі әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерді талқылау, айналарындағы адамдармен болған қарым-қатынасы. Ішінара ақынның шығармашылығына қатысты айтылатын эпизодтар мен штрихтар да баршылық. Осылардың бәрі топтасып, жинала келіп, кітап кейіпкерлерінің образдарын әр қырынан толықтырып аша түседі, уақыт тынысынан, замана келбетінен хабардар ететін оқиғалар өз алдына.

Қандай жағдайда болсын, кітаптың кейіпкерлері – өзінің дүниедегі ең жақын адамдары, ата-анасы екендігіне сүйіспеншілік пен ықылас білдіріп жатқанына қарамастан әрі өзінің әйел заты екендігіне қарамастан, автор арзан эмоцияның ығында кетпей, мүмкіндігінше ойларын объективті жеткізуге тырысады. Бұндай авторлық ұстаным деректілік тұрғыдан жазылған өмірбаяндық шығармалардың баршасына тән ұстаным емес. Кейбір авторлар өзіне жақын адамдарды іш тартып, мінсіз етіп көрсетуді қалайды, не болмаса шексіз сүйіспеншіліктің арқасында, көзсіз махаббаттың қуатымен жақын адамдарына шаң жолатпайтын өмірбаяндық шығармалар да кездеседі. Осындай салыстыру нәтижесінде «Ақын жары» деректі шығармасының авторы кейіпкерлер арасындағы күрделі қарым-қатынастарды мейлінше объективке жеткізуге тырысқанын ерекше атап өткен жөн.

Деректі кітапта үйлену тақырыбына қатысты түрлі мәселелер, қазақтың ырым-сырымдарына қатысты этнографиялық жағдайларға да орын берілген. Төлеген мен Үрнисаның үйленуін былай қойғанда, басқа да жастардың, тіпті кітап авторының өзінің тұрмысқа шыққан кезіндегі кейбір жағдаяттарын қазақтың ырым-сырымдарының ұқсас тұстары мен түрлі өңірлерге байланысты айырмашылықтары да автордың жіті көзінен таса қалмаған. Тіпті бір жерінде бәріміз Оңтүстіктің адамы болсақ та, осы құдалық мәселесінде түрлі айырмашылықтар барын аңғардық деген сыңайдағы пайымдаулар да кездеседі. Бұның өзі қазақтың салт-дәстүріне қатысты танымдық штрихтар екендігі сөзсіз.

Сонымен бірге кітаптың әр тұсында адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы қазақы психология, сыйластық мәселелеріндегі моральдық ұстанымдар үнемі автордың қадағалауында екендігі байқалады.

Біздіңше, кітаптың ең бағалы тұстары – өзінің ақын жұбайы туралы сыр шертетін Үрнисаның естеліктері. Бір жерінде ол былай дейді: «Төлегеннің өзіндік ерекшелігі, ол ойы мен әсерін алдымен басында пісіріп, толық жетілдіріп алып,

қағазға бірақ түсіретін. Бәрі миында өңделетін. Еске сақтау қабілеті өте күшті еді. Өзінің жырларын үтір-нүктесіне дейін жатқа оқитын. Ол тұрмақ, сахнада шығармаларын айтқанда жаңылып көрген емес» (Айбергенова, 2022:173). Автор ақын Айбергеновтің әркімде кездесе бермейтін ерекше қабілет иесі екендігін нақты мысалдармен дәйектеп отырады. Атырау жақтан бір ақын үйіне іздеп келіп, екеуі Ілияс Жансүгіровтің атақты «Дала» поэмасын талдайды. Сонда Төлеген поэманың көптеген жерлерін жатқа оқыпты. Және онымен шектеліп қалмай, туындының соңынан басына қарай жатқа айтып берген екен.

Шығарманы оқи отырып, Төлеген Айбергеновтің қысқа ғұмырында көптеген белгілі тұлғалармен тығыз қарым-қатынаста болғанын аңғарамыз. Солардың шапағаттарын көрген, бір-біріне деген алғаусыз ықылас-пейілдеріне куә болған. Атап айтқанда, олардың арасында Шәмші Қалдаяқов, Мұхтар Шаханов, Зәкір Асабаев, Саттар Сейітхазин, Әбілда Тәжібаев, Қалаубек Тұрсынқұлов, Нұрғиса Тілендиев, Әбілахат Есбаев тағы басқа көптеген танымал есімдер бар екен.

Кітаптан біз басқа бір деректерде де кездесетін жағдайларға түзету жасаған тұстары бар екенін де аңғардық. Автор Шәмші Қалдаяқовтың өз аузынан естіген әңгімелерін көлденең тартып отырады. Көп адамдар Шәмшіні Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) облысының Отырар ауданы жерінде дүниеге келген деп айтып жүретін. Ал бұл арада Шәмшінің өзінің айтқаны деген мына жолдарға назар аудармасқа болмайды.

«Менің кіндік қаным тамған жері – осы Сарысу ауданы, Байқадам. Әкем Қалдаяқ иінісін ертіп аң аулап, су жағалап, 1931–1932 жылдары Сарысудан Темір станция жағына қарай кеткен. Сонда анам маған емізулі, жол-жөнекей шөптерді, бұталардың басын түйістіріп, үстіне бірденелерді жауып, саясына мені жатқызып, Түймегүл апамның қарауына тастап, өзі отын-су жинап, тамақ істейді екен» (Айбергенова, 2022:143).

Осыған ілісе автор өзі кейін Сарысу жаққа барғанда Шәкеннің туысқандары Байқадам екеніне көз жеткізгенін еске салады. Бұл арада Шәмші Қалдаяқовқа қатысты Еркінбай Әкімқұловтың «Шәмші – ән падишасы» деген деректі кітабына да жүгінуге тура келеді. Онда айтылған кейбір ойлар мен Салтанат Айбергенованың жазғандарының үйлесіп жататынын да байқаймыз.

Кітапта жиі аталатын көптеген тұлғалардың кейбіреуі оқырманын риза ететін сипатта. Олардың бірсыпырасы жалпы қазақ оқырманына белгілі болса, енді бірі сол оңтүстік өңірлерге ғана танымал адамдар. Бұлардың ішінде автордың ерекше сүйіспеншілікпен атайтын тұлғасы екеу. Оның бірі – қазақтың әйгілі ақыны, қоғам қайраткері Мұхтар Шаханов болса, екіншісі – атақ-даңқы одан да кем емес, қазақ ән өнерінің жарық жұлдызы Шәмші Қалдаяқов. Екеуінің де бейнесін автор ерекше бір ықыласпен, объективті шынайылықпен суреттейді. Олардың бейнесін жасау барысындағы детальдар мен штрихтар соншалықты құнарлы десек артық айтқан емес. Бұл екі тұлғаға қатысты жерлерде кітап авторы өзі ғана сөйлеп қоймайды, қасындағы басқа адамдарды да әңгімеге тартып, олардың жекелеген естеліктерін, пікірлерін қосып отырады. Көп жерде Ұрнисаның сөздері де берілген. Жаңағы екі

тұлғаның адами әрі шығармашылық болмысы сол кісінің көзқарасы арқылы тіпті асқақтап, нығая түскендей болады.

Мұхтардың үйіне алғаш барған Үрнисаны елжіреткен – жас ақынның жетім-жесірге деген ықыласының күштілігі. Соны байқап қалған Үрниса «жан жары Төлеген Мұхтар досын бекер мақтамаған екен» деген ойға келеді. Одан әрі әңгімелеуші Төкеңнің досына деген ықыласының күшейе түскен тұстарына тоқталады. Мұхтардың бейнесін жасаудағы тандап алған детальдары – сенімді тұлғаны әр қырынан көрсететін айшықты детальдар.

Төлегеннің шабыт үстіндегі жағдайы және оның денсаулығына да әсер еткені әр тұста келтіріліп отырады. Содан ол 1966 жылдың қысында «Сағыныш саздары» деген секілді өлеңдер жазыпты. Ол өлеңдердің мазмұнымен таныс оқырман сәтті шыққанын мойындайтыны сөзсіз. Бір жолы ақын Айбергенов 17 күн бойы ұйықтамаған екен. Бұл деген – адамның физиологиясы көтере алмайтын ұзақ процесс. Кез келген тіршілік иесі мұндай үзілісті көтере алмаса керек.

Осыған орай Төлеген: «Мен қандай науқасқа шалдықтым, менен ұйқы қашып кетті», – деп айтады екен. Өзі дәрігерге қаралуды мүлде ұнатпайтын еді дейді жан-жары.

Ақынның «Сағыныш» деген өлеңі замандас досы Мұхтар Шахановқа арналыпты. Бұл өлеңде:

Бұрқырап сол бір сағыныш жүр-ау деп ағып қанында,

Аға деп бір хат салмадың, осы да сағынғаның ба?

Інілер деген ағаның ізіне басқан сұрау сап,

Жортпаушы ма еді таң алдында тырнакөз көлдер қырау шақ, – деп келетін жолдардағы буын саны кәдімгі стандартты қара өлеңдікіндей он бір емес, одан да көп екендігін аңғаруға болады.

Осы арада әңгімеге тікелей автор араласып: «Мұхтар ағамды әкем шын жақсы көрді, шын қамқор болды, шын аға болғаны Мұхтар ағаның жанының тазалығын, шыншылдығын, табиғи дарынын бағалай білгені туралы айтты. Ал анам Мұхтар ағаға туған жеңгесінен кем болған жоқ» (Айбергенова, 2022:131) – деген сөздері бұл адамдардың бір-біріне деген шынайы ықыласының нәтижесі.

Екеуі де ақын болғандықтан, Төлеген мен Мұхтардың ұқсас жақтары көп болыпты. Екеуінде де сенгіштік болған, сосын, маңайындағы адамдардың ешқайсысын дұшпан деп санамайтын мінездері де бар екен. «Біреу бізді сынайды ғой» деген ойдан да аулақ. Төртіншіден, бұлар өте шыншыл деп келеді де, бесіншіден, пендешілдіктен адал болған деген сөзді қосады. Өз басының қуаныштарын өзгелер де қуансын, өзгелердің қуанына біз де қуанайық деген принципті ұстаныпты екеуі де. Осының өзі екі үлкен ақынның рухани жақындығын аңғаратын факторлар екендігі анық.

Шәмші аға, бұрын біздің үйдің мүшесіндей еді дейді автор. Осыдан кейін көлденеңдеп шығатын – Төлеген қайтыс болғаннан кейін, келісе отырып, Шәкеннің Үрнисаға үйленгені туралы әңгіме. Бұл – көп оқырмандардың назары түсе бермейтін деректер еді.

Төлегеннің ғұмыры қысқа болды да, өзі ел қатарлы жайлы жағдайда өмір сүруге қолы жетпей кетті. Мұны кітап беттеріндегі түрлі оқиғалар мен эпизодтардан аңғарамыз.

Шәмші Қалдаяқовтің жай-күйі болғанымен, өзі тұрыс-тұрмысына енжар қарайтын адам екен, соның салдарынан кейде бар тіршілігін бағалай алмай қалған жағдайлары да бар сияқты.

Сондай-ақ, автор өзінің ата-анасының төңірегіндегі ең маңызды әңгімелерді айтумен шектеліп қалмайтынын аңғарамыз. Ол сол кездегі әдебиеттің белді өкілдеріне қатысты да жекелеген әңгімелерді көлденең тартып отыруды жадынан шығармайды. Өйткені Төлеген сияқты талант иесі – жас болғанымен, бірден-ақ жұрттың назарын өзіне аударып, талантын мойындатқан ерекше ақын. Сондықтан да тұрмыстық-әлеуметтік жағдай болмай жүргенімен, елі алыстан-ақ оны өлеңдері арқылы таниды.

Алматыға қоныс аударып келгеннен кейін тіпті жақындаса түскен небір жақсылар мен жайсаңдардың бейнелері көз алдымызға тізбектеліп өтіп жатыр. Атап айтқанда Әбілда Тәжібаев, Сәбит Мұқанов, Сырбай Мәуленов, Әсет Бейсеуов, Нұрсұлтан Әлімқұлов, Тоқаш Бердияров, Қалаубек Тұрсынқұлов, Өмірзақ Қожамұратов, Кеңшілік Мырзабеков, Оспанхан Әубәкіров, Оралхан Бөкеев тәрізді танымал есімдер жөніндегі әңгімелер бірінен кейін бірі кезектесіп, шығарманың дәуірлік келбетін толықтыра түседі. Солар арқылы біздер, яғни оқырмандар Төлеген Айбергенов кезіндегі өмір сүрген көрнекті әдебиет өкілдерінің бет пішінің қандай болғанын, әдеби ортаның кескін-келбетін, ортақ рухын біршама айқын сезіне аламыз.

Шығарманы жазу барысында автор түрлі формалық ізденістерге жүгінген. Мәселен, кей жерде өзі баяндап әке-шешесі туралы әңгімелерге тізгін беріп отырса, енді бірде анасының естеліктерін көлденең тарта біледі. Бір жақсысы – анасы артына күнделік хаттар сияқты эпистолиярлық жанрда жазылған дүниелерін қалдырып кеткен екен. Сол жазылған дәптерлерді парақтай отырып, автор шығарманың керекті жерлеріне сыналап кіргізе білген.

Осындай шығармашылық ізденістен шығатын қорытынды – кейде әңгіме айтып отырған кісілердің ара жігі ашылмай қалатын тұстары да бар. Бір сәтте Салтанаттың өзі әңгімелеп отырса, енді бірде әңгіменің өзегін өргітіп жатқан оның анасы екендігін сәлден кейін ғана аңғарасыз. Бұл композициялық жағынан, бәлкім, кейбір ширата түсу қажет ететін тұстары болар. Бірақ бұның өзінің аса үлкен кемшілік деп білмеуіміз керек. Авторлық ізденістің бір парасы болғанымен, оқиғаларды баяндаудың ара жігін ажыратып, композициялық құрылымын ширата түссе артық болмас еді деген ойға келесің.

Екінші бір мәселе – хронологияның сақталмауы. Сонау 50-60-жылдардағы оқиғаларды айту барысында ілгері-кейінгі баяндаулардың етек алып кететін тұстары ұшырасып жатады. Мәселен кітаптың 12-бетінде автор «1972 жылы Сырбай Мәуленов ағаның 50 жылдық мерей тойы М.Ю. Лермонтов театрында өтті. Сәбит Мұқанов жүргізіп отырды», – деп келсе, 61-бетте «Әкем мен анам 1961 жылдың желтоқсан айының соңына қарай Сарыағаштың соңына қарай Зәкір Асабаев пен Бердуалы Тұрмағанбетов ағаларға қонаққа келеді» деп кейінгі заманға қарай шегініп жатады (Айбергенова, 2022).

Бұл – тек осы жерде ғана емес кітаптің әр тұсынан кездесіп отыратын жағдай. Көркем әдебиетте лирикалық шегіністің қолданылатыны мәлім. Ал деректі

шығарманың да ішінара осындай шегіністі болуы заңды деп ойлаймыз. Тек осындай ілгерілі-кейінді баяндауда жиілетпей, мүмкіндігінше хронологияны сақтаған кезде бұл өмірбаяндық шығарма бұдан да тартымды бола түсетінін алдағы уақытта ескерсе деген тілек айтқымыз келеді.

Автордың негізгі мақсаты – Үрниса ханымның өміріндегі маңызды кезеңдерді түгел қамтып көрсетуді дiттеген деуге болады. Анасы туралы айтқаннан кейін, қалам иесінің өз әкесі жайында сөз қозғамауы мүмкін емес. Небәрі 30 жыл ғұмыр кешіп, өмірден аққан жұлдыздай өте шыққан Төлеген Айбергеновтің мінез-құлқы, шығармашылық бет-пішіні өзіне тән ерекше болмысымен есте қалады. Кітапта екеуінің қалай танысқаны, сезім-күйлерінің құбылыстары, жастық шақтағы бір-біріне деген ыстық пейіл-ықыластары, ақыры сол ықыластардың ұлы махаббатқа ұласуы аса бір сүйіспеншілікпен баяндалады.

Олай болу заңды да, өйткені қай перзент өзінің ата-анасы туралы теріс пікір айта қойсын немесе олардың кемшіліктерін тізбелеп, жөн-жосықсыз беталды лағып сөйлеп кетеді деуге тағы болмайды. Бірақ автордың сөзсіз тек жақсылық жағынан қопарып айтуды мақсат етпегені де көрініп тұр. Әке-шешенің арасындағы ұсақ-түйек түсініспеушіліктердің қалай өрбігені, сонда олардың бір-біріне деген ыстық ықыластың қалай бекіп, қалай нығая түскені ойдың табиғи ағымымен баяндалып отырады.

«Баяндалу» дегеніміз де бұл жерде шартты нәрсе. Бұған қарап шығарманың бәрі бастан аяғына дейін құрғақ баяндау деп ұсақ қателесеміз.

Осы кезең ішінде өнердегі жеке тұлғалар жайында жазған қаламгердің бірі – Еркінбай Әкімқұлов. Оның Құрман ата туралы кітабынан басқа, Өзбекәлі Жәнібеков, Шәмші Қалдаяқов жайында жазған өмірбаяндық деректі еңбектері де жанрға қойылатын талаптар үдесінен көріне алуымен, ізденістен туған көркемдік қырларымен көңіл бөлуге әбден лайықты.

Бұл арада қазақтың көрнекті композиторы туралы жазылған «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты деректі роман-эссесіне тоқталып өтудің өзіндік реті бар (Әкімқұлов, 2012). Оған көңіл бөлуіміздің себебі бірнешеу.

Ең алдымен шығарма қазақтың әнсүйер қауымы әндерін ауыздарынан тастамайтын талантты композиторымыз жайында. Ол кісінің жеке және шығармашылық өмірбаяны кімді де болса қызықтырып, назар аудартатыны сөзсіз.

Екіншіден, кітаптың сыртына «Еркінбай Әкімқұлов» деп жазылғанымен, мәтіндегі оқиғалар тек бірінші жақтан, яғни, бас кейіпкер Шәмшінің өз атынан баяндалады. Мұндай жағдайда қалыптасқан үрдіс бойынша роман-эссенің авторы, басқа ешкім емес, Шәмшінің өзі болуы тиісті еді. Бұл да шығармашылық өмірде жиі кездесе қоймайтын, авторлық құқық және сабақтас құқықтар тұрғысынан назар аударып, дұрыс шешуді қажет ететін құбылыс.

Үшіншіден, кітаптың жазылу стилі жинақы, автор сөйлем құраудың белгілі бір арнасына түсіп алады да, басынан аяғына дейін сондай үрдісте жазып шығады. Шығарманың жеңіл оқылуына және формалық жағынан табылған ізденіс белгілеріне қарап, оны ең алдымен балалар мен жастарға арнап жазылған дүние деуге де боларлықтай.

Жеке тақырыпшаларға бөлген кезде автордың қолданатыны – әдетте қалыптасып кеткен «Бөлім» немесе «Тарау» деген анықтамалар емес, «Желі» деген сөз. Мысалы, «Бірінші желі. Шалқыған Шәуілдір», «Соғыс деген не нәрсе?» деген формада әрі қарай жалғасып кете береді.

Роман-эсседе тек Шәмшінің шығармашылық белестері мен асу жолдары ғана әңгімеленіп қоймайды, жеке өмірінің де қыры мен сыры да ықшам баяндаулар арқылы жарыса дамып жатады. Бұл жағынан келгенде оқырманның көзіне анығырақ елестейтіні – дарынды композитордың адам ретіндегі болмысы, мінез-құлқының ұнасымды әрі кіділі тұстары.

Табиғи дарынын оқу-білім арқылы жетілдіріп, ұштай жүріп, қаншалықты алға ұмтылса да, өмірдегі бөгесіндері де, бастан кешкен қиындықтары да аз болмапты. Бұны бірінші жақтан әңгімелегендіктен де, Шәмші өзі жасырмай, рет-ретімен ашық баяндап отырады.

Өзінің сазгерлік дарыны сонау Қапланбек малдәрігерлік-зоотехникалық техникумінде оқып жүрген кездерінде анығырақ байқалған кейіпкер қатал әкесінің қарсылығына карамастан, ары қарай қалайда музыкант-сазгер болып шығуды алдына айқын мақсат етіп қояды. Бұл жолда оқуға түсіп, тиісті мамандық алып шығуына қол ұшын бергендердің арасында қазақ мәдениетінде, өнерінде із қалдырған белгілі тұлғалар да бар.

Атап айтқанда, қазақтың атақты әншісі Жамал Омарова, ақындар Ізтай Мәмбетов, Қуандық Шаңғытбаев, Мұзафар Әлімбаев, қоғам және мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков тәрізді кісілердің жас дарынды бірден-ақ танып, оның шығармашылығы мен білім алуына қалай ықпал жасағаны роман-эсседе нақты мысалдар, қызықты эпизодтар арқылы көрініс тапқан. Жалпы жүрдек баяндаулар мен суреттеулер өзара алмаса келіп, кітаптың көркемдік бітімінің айқындала түсуіне тиесінше әсер еткен.

Адами қалпы ақ жарқын, жаны дүниесі таза болғанымен, бірбеткейлігі, кейде қырсығып қалатындығы, ішінара парықсыз кететін тұстары бас кейіпкердің адами болмысын әр қырынан ашып, шынайылыққа жақындата түседі. Кітаптың жанры роман-эссе болғандықтан да шығар, жеке штрихтар мен эпизодтардан кейін алдыңғы қатарда шығатыны –кейіпкердің ішкі бұлқыныстары, қуанышы мен уайымы, тебіреністі сәттері. Кейіпкердің өз эмоциясына ие бола алмай, «аһылап-уһілеп» кететін мұндай көңіл күйін автор ірікіп қалмай, боямасыз қалыпта ұсынуға тырысады.

Кітапты оқып отырсаң, Шәмшінің адам ретінде де, композитор ретінде де басынан кешетін қиыншылықтары аз болмапты. Ондай бөгелістерге соқтырған себептердің бірі – айналадағы адамдардың іштарлығы, қызғаншақтығы болса, екіншіден, кейіпкердің өзінің алды-артын ойлай бермейтін аңғалдығы, парықсыздығы. Содан барады да, лап етіп, бір ыңғайсыз жағдайларға ұрынып жатады. Қазақ ортада еркін өскен ұландарда кездесіп жататын типтік қалып, ұлттық менталитетімізге қайшы емес.

Шығармада бас кейіпкермен қатар әр тұстан қылаңытып, бой көрсетіп отыратын екінші пландағы қосымша персонаждар қатары да едәуір. Атап айтқанда, олар – Әбілахат Еспаев (көбінесе Ахат деп қысқартылып алынған), Еркеғали Рахмадиев,

Еркінбай Әкімқұлов, Сабырхан Асанов, Мұхтар Шаханов және басқалары. Бұлардың барлығында дерлік қазақи менталитет пен мінез-құлық нышандары бар.

Осылайша қазақтың көрнекті композиторын бас кейіпкер етіп алған және өзі өмірде жоқ болса да, сол кісінің атынан бірінші жақтан баяндалған кітапта ептеген ақаулықтардың да бар екенін жоққа атай кетуге тура келеді. Мысал үшін алатын болсақ, Шәмшінің жеке басына қатысты кейбір жағдайлардың тәптіштеліп, кеңірек баяндалып кетуі. Оның қыз-келіншектермен қарым-қатынасын суреттейтін беттерден жеке тұлғаның ішкі құпияларына қол сұғу нышандары да байқалады. Натурализмге ұрынбай, сыпайылап алып шығуға болатын кейбір жерлерде автор ойын жалаңаштай сөйлеп, кейіпкерлерін де сол дәрежеге түсіріп жібереді екен.

Бас кейіпкердің атынан сөйлеу белгілі бір жауапкершілікті қажет ететіндігі түсінікті. Өз аттарынан жазылған туындылардың өзін жеке адамдардың түзеп, жөндеткізіп жататыны шығармашылық үдерістерден жақсы мәлім. Тіпті осы арада Әкім Таразидың Талғат Бигелдиновті кейіпкер етіп алған хикаятына қатысты бір оқиғаны алсақ та болады. Басылып кеткен хикаятты оқып шыққанан кейін, ол жайында кейіпкердің өзі шығармаға көңілі толмай, көптеген сыни пікірлер айтқаны да баспасөз беттерінен белгілі. Көркемдік жағын былай қойғанда, өмірбаяндық штрихтар мен эпизодтарда көптеген ауытқушылықтар орын алғанын Талғат Бигелдинов ашына жазған болатын.

Ал енді өмірден өткеніне көп жыл өткен адамның атынан кітап жазу тәжірибесі бұрынғы шығармашылық тарихында болды деп айту қиын. Өйткені мұндай шығармада оқырман біле бермейтін олқылықтар, ағаттықтар кездесуі ықтимал. Кейіпкер өзі жоқ болғаннан кейін, айтылып отырған жайлардың шын-өтірігін дәлелдеу де қиынға соғады. Кейбір күмәнді тұстарға келгенде әрі-сәрі күйде қалуыңыз да ғажап емес.

Аталған туындыда ондай жекебастық мәселелерді былай қойғанда, айпарадай анық деректердің өздері дәл берілмей қалған жағдайлар кездесіп қалады екен. Мысалы: «Кереку, Қара ертіс...» (Павлодар жерінде?) (Әкімқұлов, 2012: 34,284). «Ертіс... сонау Сібірден басталып, қазақ даласын келіп құшады» (Әкімқұлов, 2012: 45;285) деген сөйлемдерді алайық. «Сонау Сібірден» деген ұғымның өзі жаңсақ. Географиялық ұғым тұрғысынан алып қарағанда, Павлодар облысының солтүстік жағының өзі-ақ Сібірге жатады, сондықтан ол алыстықты білдіретін «Сонау» деген сілтеу есімдігінің мағынасымен жанаса қоймайды. Екіншіден, Ертіс өзені қазақ даласынан, оның ішіндегі Қытай мемлекетіндегі қазақ даласынан басталып, керісінше Сібірге құяды. «Қара Ертіс» деп Ертіс өзенінің Зайсан көліне құярға дейінгі бас жағын айтады, ал Зайсан көлінен өткеннен кейін «Қара» деген сөз алынып қалады.

Ш.Қалдаяқов қайтыс болар алдында (1992 жылы) тірілердің қатарында 1983 жылы қайтыс болып кеткен Нұтфолла Шәкеновтің есімін де атайды (Әкімқұлов, 2012:1,34,455). 371-417-беттер О.Бодықов атынан жазылса, 424-430 беттерде Алдар көсе әңгімесі келтіріліпті.

Өмірбаяндық және деректі прозадағы шығармашылық жауапкершілік пен шындықты сақтау мәселесі өте өзекті. Яғни, деректі прозаның өзіндік қиындықтары бар жанр.

Шығарма мазмұнына сүйенсек, автор тірі адамның да, өмірден өткен тұлғаның да атынан сөйлеу кезінде автор деректік дәлдік пен көркем қиялдың арақатынасын сақтауы тиіс. Әйтпегенде, фактілік қателіктер мен географиялық, тарихи сәйкессіздіктер (мысалы, Ертіс өзенінің бағыты мен «Қара Ертіс» атауы жөніндегі жаңсақтықтар) шығарманың ғылыми және эстетикалық құнын төмендетеді.

Сонымен қатар, мәтін авторлық баяндаудағы объективтілік пен субъективтіліктің шегін айқындауы тиіс. Өмірбаяндық және деректі прозада бұл шекараның бұзылуы оқырман сенімін әлсіретіп, көркемдік шындық пен өмір шындығы арасындағы тепе-теңдікті бұзады.

Жалпы алғанда, келтірілген мәселе өмірбаяндық және деректі прозаның ең өзекті мәселелерінің бірі – автор мен кейіпкер арасындағы жауапкершілік қатынасы, деректің көркемдік трансформациясы және факті мен қиялдың үйлесімі екенін дәлелдейді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жоғарыдағы екі шығарма да қазақ мәдениетінің көрнекті тұлғалары – Төлеген Айбергенов пен Шәмші Қалдаяқов бейнесін өмірбаяндық деректер негізінде көркемдік тұрғыдан сомдауға арналған. С.Айбергенованың «Ақын жары» шығармасында:

- Шығармада негізгі назар Үрниса Айбергенова бейнесіне аударылған. Автор анасының тұлғасын бейнелеуде арзан эмоциядан бойын аулақ ұстап, деректілік пен объективтілік принципін ұстанған;

- Шығарма деректі фактілерге сүйенсе де, құрғақ баяндаудан гөрі психологиялық тереңдік пен лирикалық нәзіктікке мән берілген;

- Қазақтың тұрмыс-салт дәстүрлері, ырым-тыйымдары мен отбасылық этикасына қатысты деректер мәтіннің танымдық құндылығын арттырған;

- Автор кейде анасының естеліктерін, кейде өзінің баяндауын қолдана отырып, эпистолярлық тәсіл мен хронотоп элементтерін шебер біріктірген;

- Төлеген Айбергенов, Шәмші Қалдаяқов, Мұхтар Шаханов сынды тұлғалардың бейнелері әртүрлі куәгерлердің естеліктері мен хаттары арқылы көпқырлы сипат алған;

- Автор ата-анасының өмір жолын тек жеке естелік деңгейінде емес, дәуір шындығын бейнелеудің көркем үлгісі ретінде көрсетеді. Мұнда дерек пен сезімталдық, естелік пен зерттеушілік көзқарас табиғи үйлесім тапқан. Бұл оның авторлық ұстанымын көрсетеді.

Кітаптағы хронологиялық ауытқулар мен баяндау формасының ауысуы композициялық тұрғыда кейде күрделілік тудырғанымен, бұл авторлық ізденістің нәтижесі ретінде бағаланады. Төлеген Айбергеновтің рухани әлемі, шығармашылық қуаты мен отбасылық құндылықтарға деген көзқарасы арқылы қазақ қоғамының моральдық келбеті де көрініс табады.

«Ақын жары» деректі туындысы – қазақ өмірбаяндық прозасының заманауи үлгісі. Ол ұлттық мінез, отбасылық дәстүр, рухани тұтастық сияқты ұғымдарды бір арнаға тоғыстырып, әдебиеттегі әйел авторлардың деректілік пен көркемдік синтезге қосқан үлесін айқын танытады.

Еркінбай Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты роман-эссесі – қазақтың көрнекті композиторы туралы жазылған өмірбаяндық-деректі прозаның көркемдік ізденіс тұрғысынан ерекше туындысы. Зерттеу нәтижесінде анықталғандай, шығармада автордың басты көркемдік шешімі – бірінші жақтан баяндау тәсілін қолдану арқылы Шәмшінің ішкі әлемін, рухани толғанысын, шығармашылық және адамдық болмысын барынша шынайы жеткізуге ұмтылуы. Бұл тәсіл кейіпкердің өміріне терең бойлап, оның жан дүниесін эмоциялық-психологиялық деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді.

Бірінші жақтан баяндаудың арқасында автор кейіпкердің өз атынан сөйлеу стилін қалыптастырып, оқырманды тікелей Шәмшінің жан дүниесіне жетелейді. Алайда бұл тәсілдің өзіндік тәуекелдері де бар: өмірден өткен тұлғаның атынан сөйлеу деректік дәлдік пен көркемдік қиял арасындағы тепе-теңдікті сақтауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, роман-эсседе кей тұстарда географиялық және фактілік ауытқушылықтардың (мысалы, Ертіс өзенінің бағыты мен «Қара Ертіс» атауына қатысты) кездесуі авторлық жауапкершілік мәселесін өзекті етеді. Көркемдік тұрғыдан алғанда, Әкімқұловтың тілдік шешімдері жинақы, динамикалық сипатқа ие. «Желі» ұғымының «тарау» не «бөлім» орнына қолданылуы – құрылымдық ізденістің бір айғағы. Автор роман құрылымында дара тұлғаның психологиялық әлемін ұлттық менталитетпен, дәуір шындығымен сабақтастыра суреттейді. Бұл тұрғыдан шығармада типтік бей-нелеу мен даралықтың үйлесімі көрініс тапқан. Шәмшінің мінезіндегі ашықтық, аңғалдық, табандылық пен өкпешілдік қатар өріліп, қазақы мінездің көрінісін береді.

Сонымен қатар, шығарманың көркемдік табиғатындағы негізгі жетістік – деректі фактілер мен эмоционалды баяндаудың үйлесімді ұштасуы. Автор деректі прозаның шарттарын сақтай отырып, оны көркемдік деңгейге көтеруге ұмтылған. Дегенмен, кей тұстарда кейіпкердің жеке өміріне қатысты натуралистік элементтердің артық баяндалуы туындының эстетикалық әсерін әлсіретеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» роман-эссесі деректі және көркем прозаның тоғысқан тұсындағы күрделі жанрлық тәжірибе ретінде бағалануға лайық. Шығарманың басты жетістігі – дара тұлға болмысын ұлттық рух пен көркем шындық аясында бейнелеуінде. Ал оның әлсіз тұсы – фактілік дәлдік пен көркемдік қиялдың тепе-теңдігін сақтаудағы кейбір бұрмалаушылықтар.

Осылайша, Салтанат Айбергенова мен Еркінбай Әкімқұлов туындысы қазақ өмірбаяндық прозасындағы жаңа көркемдік шешім ізденісінің нәтижесі ретінде қарастырылып, деректі прозадағы автор мен кейіпкер арасындағы шекараны айқындаудың өзекті үлгісін ұсынады.

5. Қорытынды

Талданып отырған екі деректі шығарманың көп тұстарында оқырманның көз алдынан тізбектеліп өтіп жататын – жекелеген тұщымды эпизодтар, суреттемелер, нақты қызықты оқиғалар. С.Айбергенованың «Ақын жары» туындысының кейіпкерлері өзінің ата-анасы болғандықтан да, олардың адами қырларын, қоғамда қалатын орнын, туған-туысқандар мен перзенттері арасындағы қарым-қатынасын

жақсы білетіні айқын.

Бұл жағынан келгенде ол жазушы ретінде өзіне қаламына қамшы салдырмай ерекше бір шабытпен алға тарта береді. Тіпті кей оқып отырып, қарасөзбен жырлағандай әсерде қаласыз. Шығарманың негізгі мақсаты – ақынның жары Үрнисаның адами кескін келбетін тарата ашу болса, оның сыңары көрнекті тұлға Төлеген Айбергеновтің де бейнесі қағыс қалмайды. «Ақын жары» шығармасы сол жағымен де құнды деуге әбден болады.

Ал Е.Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты деректі роман-эссесі де – көп жылғы зерттеудің нәтижесі екендігі айқын. Бірінші еңбектен айырмашылығы автор мұнда хронологиялық принципті сақтауға тырысқан. Лирикалық шегіністері ішін-ара ғана. Кейіпкерінің шығармашылық әрі азаматтық тұлғасына қатысты деректердің қаншалықты шын екендігі автордың өзінің арының мойнында.

Түйіндеп айтқанда, екі деректі шығарманы да оқи отырып, оқырман Шәмші Қалдаяқов және Төлеген Айбергенов өмірлеріне қатысты да көптеген мәліметтерге қанығады. Екі тұлғаның да бастарынан кешкен түрлі қияметтері де сөз болады. Шығармалардағы достық қарым-қатынастар, ыстық ықыластармен суреттелуі басымырақ, сондықтан оқыған оқырманды өмірге деген құштарлығын арттыратын сөзсіз деп білеміз.

Демек жекелеген кемшіліктеріне қарамастан, талданған деректі туындылардың танымдық жағы мен эстетикалық қыры айқын деген қорытынды жасауға болады. Бұлардан көрініс табатын ұнасымды факторлар – бүгінгі қазақтың деректі прозасының жалпы бағыт-бағдары мен көркемдік үрдістерінің жекелеген мысалдары.

Әдебиеттер:

1. Айбергенова С. Ақын жары. – Алматы: «Abai baspasy» ЖШС, 2022. – 240 б.
2. Әкімқұлов Е. Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы. – Алматы: Өнер, 2012. – 464 б.
3. Батракова Н.Д. С. Алексиевич шығармаларындағы деректілік пен көркемдіктің синтезі // KazNU Bulletin. Philology series. №2 (154). 2015. ISSN 1563-0223. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1781/1707> (орысша)
4. Егорова О.Г., Романовская О.Е., Боровская А.А. Л. Рубенштейн мен Д. Приговтың автобиографиялық прозасы: нарратологиялық аспект // Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университетінің хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар, тіл білімі және әдебиеттану сериясы. 2020. https://cyberleninka.ru/article/n/avtobiograficheskaya-proza-l-rubinshteyna-i-d-prigova-narratologicheskij-aspekt?utm_source=chatgpt.com (орысша)
5. Жүндібаева А., Мұралбек М. Серік Әбікенұлы шығармашылығындағы деректі проза жанры және оны оқыту әдістері // ОҚМПУ хабаршысы – Вестник ЮКГПУ, №1 (27), 2021 ж. <https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0029>
6. Ibrayeva D., Salkhanova Zh., Joldasbekova B. Көркем автобиография жанрының ерекшеліктері // Opción, Año 33, No. 85 (2018): 126–151. ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385. (ағылшын)
7. Кислицын К.Н. және т.б. Соңғы жылдардағы заманауи орыс автобиографиялық прозасы «Бунин сыйлығы» әдеби байқауының айнасында // Мәскеу гуманитарлық университетінің журналы, 2016, №3. DOI: 10.17805/zpu.2016.3.22 (орысша)
8. Қалқабаева С.Ә. Ә. Нұршайықовтың деректі көркем прозасындағы шығармашылық тұлғалар // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №1 (173), 2019.
9. Liz Stanley. Социологиядағы авто/биография туралы // SageJournals, Volume 27, Issue 1. <https://doi.org/10.1177/0898010103251111>

org/10.1177/00380385930270010 (ағылшын)

10. Тәшенов Т. Деректі проза дерексіздікке ұшырады // Қазақ әдебиеті, 2017. <https://qazaqadebiati.kz/9760/derekti-proza-dereksizdikke-shyrady>

References:

1. Aibergenova S. (2022). *Aqyn zhary* [Poet's spouse]. Almaty: Abai baspasy LLP. (kaz)
2. Akimkulov E. (2012). *Shamshi Kaldayakov – An patshasy* [Shamshi Kaldayakov – the King of Song]. Almaty: Oner. (kaz)
3. Batrakova N. D. (2015). The synthesis of documentary and artistic in the works of S. Alexievich. *KazNU Bulletin. Philology Series*, 2(154). ISSN 1563-0223.
Retrieved from <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1781/1707> (rus)
4. Egorova O. G., Romanovskaya O. E., Borovskaya A. A. (2020). Autobiographical prose of L. Rubinstein and D. Prigov: Narratological aspect. *Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Humanities, Linguistics and Literary Studies*. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/avtobiograficheskaya-proza-l-rubinshteyna-i-d-prigova-narratologicheskii-aspekt?utm_source=chatgpt.com (rus)
5. Jundybaeva A., Muralbek M. (2021). The genre of documentary prose in Serik Abikenuly's creative work and methods of its teaching. *Bulletin of South Kazakhstan State Pedagogical University (Vestnik YuKGPU)*, 1(27). <https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0029> (kaz)
6. Ibrayeva D., Salkhanova Zh., Joldasbekova B. (2018). The specifics of the art autobiography genre. *Opción*, 33(85), 126–151. ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385. (eng)
7. Kislitsyn K. N., et al. (2016). Contemporary Russian autobiographical prose of recent years in the mirror of the Bunin Prize literary competition. *Journal of the Moscow University for the Humanities*, (3). <https://doi.org/10.17805/zpu.2016.3.22> (rus)
8. Kalkabaeva S.A. (2019). Creative personalities in A.Nurshaikov's documentary and artistic prose. *KazNU Bulletin. Philology Series*, 1(173). (kaz)
9. Stanley, L. (1993). On Auto/Biography in Sociology. *Sociology*, 27(1). <https://doi.org/10.1177/00380385930270010> (eng)
10. Tashenov, T. (2017). Documentary prose has lost its authenticity. *Qazaq adebiati*. Retrieved from <https://qazaqadebiati.kz/9760/derekti-proza-dereksizdikke-shyrady> (kaz)